

МАДОУ Детский сад № 27 «Угулза» г. Кызыла
Тыва Республиканың Кызыл хоорайның муниципалдыг автономнуг назы четпээн
уругларның өөредилге албан чери № 27 «Угулза» уруглар сады

Утверждаю
Директор МАДОУ
№ 27 «Угулза»
Тюлош О.Н.

УРУГЛАР САДЫНГА ТЫВА ДЫЛГА ЧУГАА
САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫНЫҢ
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЗЫ

Ажылчын программаны
тургускан башкы:
тыва дыл башкызы
Даргын-оол С.А.

ДОПЧУЗУ

I. ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

1.1. Тайылбыр бижик	2
1.2. Программаның сорулгазы болгаш ону боттандыларының ажылдары	2
1.3. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланышкыннары	4
1.4. Программаның ужур-утказының онзагай талалары	4
1.5. Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле бот-тускайлаң сайзыралының шингээдип алыр ужурлуг түннелдери ..	7

II. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

2.1. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадылгазы	10
2.2. Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы	14
2.3. Програмада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланышкыннар	18
2.3.1. Билигни шингээдирин сайзырадыры	18
2.3.2. Чугаа сайзырадылгазы	20
2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры	22
2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал	25
2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры	27
Ажыглаан литература	28

1. ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

1.1. Тайылбыр бижик

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринде (ШНЧУӨАЧ) уругларның тыва чугаазын сайзырадыр өөредилге программасы ада-иениң чагыын, негелделерин хандырап сорулгалыг болгаш дараазында өй-чижек доктаал-саавырларга дүүштүр тургустунар:

1. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).
2. Конституция Российской Федерации ст. 43, 72
3. Закон об образовании
4. Закон Российской Федерации «О языках народов Российской Федерации» от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.
5. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования. ФГОС ДО. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 г. N 1155 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования».
6. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 «О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012-2017 годы»
7. Закон Российской Федерации «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона «Об образовании в Российской Федерации», от 03.2018 г, № 317-ФЗ.
8. СанПиН 2.4.1.3049-13
9. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобрено решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).
10. От рождения до школы: Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования / Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С.Комаровой, М.А. Васильевой. 3-е изд., испр. и доп. - М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. - 368 с.

Программаның ужур-уткалыг кезээ Тыва Республиканың девискээринге ШНЧУӨАЧ- га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы тыва чоннуң үндезин культуразынга, ажил-амыдыралының болгаш агаар-бойдузунуң онзагай талаларын өөредилгениң беш өөредиглиг адырының сорулгаларын тыва чугаа сайзырадыр угланышкынныг боттандырамынче кичээнгейни углаан.

1.2. Программаның сорулгазы болгаш ону боттандырамының ажилдары

Программаның ужур-уткалыг үндезини кылдыр Тыва Республиканың чонунуң культуразын, ажил-амыдыралын, бойдус чурумалын, хүрээлелин чугулага алган. Школа назыны четпээн уругларга төрөөн (тыва) дылынга чажындан эгелеп шын чугаалап өөредири, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры база төрөөн дылынга хумагалыг чорукту кижизидери ада-иениң-даа, кижизидикчи башкыларның-даа мурнунда эргежок херек айтырыг бооп турар.

Программаның кол сорулгазы: тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, школа назыны четпээн уругларның назы-харынга дүүштүр төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге боттандырамынча таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандыларының ажыл-чорудулгазы:

- уруглар садынга уругларның төрөөн дылын өөрениринге сонургалын оттурар байдалдарны бүгү талалыг өөренип көөрү;
- уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге чугула өөредилге-методиктиг медээлерни чыып ажылдаары;
- тыва чоннуң бичии уруглар кижизидер арга-дуржулгазын үндезинге ап, угаан медресел, күш-ажыл, мага-бот, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраңгай болурунга, чараш аажы-чаңга, шынчы чорукка уругларны кижизитпишаан, төрөөн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайын аас чогаалының хевирлеринге база чаштарга бижиттинген номнарга даянып, назы-хар барымдаалап таныштырар, шингээттирер арга-методтарны тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулгага кириштирери;
- уругларның угаан-медресели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, аас чугаазы чедингир болурунче угланган ажыл-чорудулгага таарымчалыг өөредилге-методиктиг комплектини ажылдап кылыры;
- төрөөн (тыва) дылынга ынак, аңаа хумагалыг, сонургак кижини хевирлээриниң талазы-биле ажыл-чорудулганың түннелдерин илередириниң аргаларын ажылдап кылыры.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулгадан аңгыда, программаның кичээнгейинде чаштарның кадыын быжыктырар, төрөөн чериниң бойдус курлавырын, чоннуң ажыл-агыйын сонургадап өөренир, хамааты туружу бедик кижини чажындан хевирлээр, амыдыралчы дуржулганы оюннар дузазы-биле сайзырадыр, долгандыр турар хүрээлелге бодун алдынып билиринче угланган ажылдарны чугулалаан. Ук кичээнгей школа назыны четпээн албан черлеринге уругларның ниити сайзыралын деткип, өөредир беш адырларның (ниитилелге харылзажырын, билигни шингээдирин, чугаа сайзырадылгазы, уран чүүл, эстетиктиг сайзырал, күш-дамыр сайзыралы) утказынче тыва чоннуң культуразында үнелиг билиглерже угланган.

Программаның сорулгазының күүселдезин чедип алырынга чазык, чугаакыр, сонургак, идепкейжи, сагынгыр-тывынгыр уругларны хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны өг-бүлениң болгаш кижизидикчи башкыларның сырый кады ажылдажылгазындан эге школаже белеткел ажылынга идиг бооп турар. Чугулага алгы дег улуг хамааржыр чүүл - бичии кижилер-биле ажыл кандыг-даа байдалда албадал тооннуг болбас ужурлуг.

Сорулга болгаш ону боттандыларының белеткел ажылдары системалыг болгаш назы-хар-даа, кижизидилге-даа талазы-биле дараалашкак принципке даянган.

1.3. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланышкыны

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге өөредилге, кижизидилге ажылы беш угланышкынныг адырларлыг болур. Ындыг болганда, ук программада уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажылды ол адырлар бүрүзүнче кириген.

Программа өг-бүлеге, ниитилелге уруглар кижизидилгезинге мөзү-шынар, иштики сагыш-сеткил, чугаа культуразын база тыва аажы-чаң хевирлээриниң талазы-биле дараазында принциптерге даянып турар:

1. Уругларның чаш болгаш бичии үелериниң психологтуг сайзыралының онзагайын деткиириниң принциви.
2. Дес-дараалашкааның принциви (сорулга, ону боттандыраарының ажыл-чорудулгазы уругларның сайзыралы, назы-харын барымдаалап, бөдүүнүнден нарыннычче шилчири).
3. Уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң принциви.
4. Тыва улусчу педагогиканың шылгараңгай дуржулгазын ажыглаарының принциви.
5. Уругларны бүгү талазы-биле сайзырадып өөредириниң принциви.
6. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырын системниг чорударының принциви.
7. Интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар принцип.
8. Уруглар болгаш ада-иелерниң идепкейин бедидер кады ажылдажылга принциви.
9. Россия чоннарының культураларын таныштыраарының, эп-сеткил каттыштыраарының принциви.

1.4. Программаның ужур-утказының онзагай талалары

Уругларның хамааты туружун хевирлеп кижизидери

Программа төрөөн (тыва) дылын билир, тыва чугаазы сайзыраңгай уругну база төрөөн чериниң онзагайын, бойдузун, чонунун чаңчылчаан ажыл-агыйын билир хамаатыны хевирлээринче угланган.

Мөзү-шынар кижизидери

Школа назыны четпээн уругларны кижизидер ажыл-чорудулгага чоннун чаңчылчаан ажыл-ижин үндезинге ап, тыва улусчу педагогиканың уруглар хевирлээринге кижизидикчи салдарын эртемденнер К.Б.Салчак болгаш Л.П.Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылынга даянып, мөзү-шынар кижизидериниң программаның кол өзээ кылдыр алган.

«Ада-иезиниң, эш-өөрүнүн, төрелдериниң, долгандыр турар ниити амыдырал-чуртталганың болгаш бойдустун бичии уругларның кижизидилгезинге салдарын улусчу педагогика ажиткан. Уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылырынче угланган. Кижиниң өзеринге төрөөн чериниң агаар-бойдузу, хем-суглары, хову-шөлдери, арга-таңдызы барык-ла ийиги ада-иези бооп чораан. Аң-мең, кат-чимис, балык-байлаң, алдын-мөңгүн – шупту-ла бойдустун байлаа болгаш кижиниң амыдырал-чуртталгазының, ажыл-ижиниң, угаан-бодалының үндезини.

Чугаа-домактың-даа, угаан-бодалдың-даа, күш-шыдалдың-даа, ажыл-иштиң-даа тыптып, элбеп сайзыраары, быжыгары бойдустун чурумалдарындан, ооң эргилделеринден, ажык-байлаандан хамааржыр» деп эртемденнер демдеглээн.

Чараш мөзү-шынар төрөөн дылынга шын чугааланыш билиринден, ону хүндүлөп, хумагалап чоруурундан илеретгинер.

Уругларның мөзү-шынар кижизидилгези ооң хамааты туружунун шын, турум хевирлеттинеринге салдарлыг. «Ынчап болбас», «Хоржок», «Аппарып каар» дээн көгүдүглер, хоруглар болгаш өске-даа аргалар кижини бичиизинден эгелеп өске кижиниң эт- херекселин ап болбас, дедир, шугул аажы-чаңныг болбас дээрзин хевирлээр.

Школа-биле чоок харылзаа тудары

Бичии уругларның чаа чүүл билип алырынга сонуургак өзериниң, өөредилгеге (школага, ортумак, дээди өөредилге черлеринге, улуг кижилер болгужеге чедир) чүткүлдүг болурунун уг-шиин школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринден эгелеп ажылдап чорудары дээштиг.

«Улустун төрөөн дылы, аас чогаалы, бойдустун, амыдыралдың дугайында билиглери - бо шупту хөй-хөй салгалдарның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралының эгээртинмес үндезини» дээрзин уругларга бичиизинден эгелеп билиндирер.

Кандыг-даа эртем кижиге херек, кандыг-даа мергежилди шингээдип ап чорууру чугула дээрзин уругларның мээ-медерелинге бичиизинден быжыктырар.

Мага-бот, күш-шыдал сайзырадыр, кадыкшыл быжыглаары

Уругларның кадыкшылын быжыглаары, кадык бооп өзериниң таарымчалыг байдалдарынга уругларны бичиизинден эгелеп чаңчыктырары - улуг кижилерниң хүлээлгези. Мага-бот талазы-биле арыг-силиг, угаан-медерел талазы-биле мерген болуру - кадык болурунун үндезини деп ада-ие уругларын сургаар. Кижизидикчи башкы өг-бүле-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, мага-боду кадык-шыырак, кылык-килең чок уругну хевирлээрин боттандырат, өөредилгеже углап-баштаар.

Уругларның кадыын дадыкгырып, быжыглаарынга тыва улустун оюннарын кириштирип, кичээнгейлиг, шимченгир, сагынгыр-тывынгыр болурунга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругнун сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын эскерери

Уруг бүрүзүнде онзагай салым-чаяан шыгжаттырган чоруур. Кижизидикчи башкының уруг бүрүзүнүн сайзыралының онзагай байдалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Бичиилерниң аажы-чаңының канчаар хевирлеттинип келгенин хайгаарап, сагыш-сеткил байдалын шын тодарадып деткиир. Ниитилелде байдалдар-биле уруглар чоорту таныжар болганда, оюннар болгаш оон-даа өске ажил-чорудулга үезинде бичии кижиниң сонуургалдарын хайгаарап, корум-чурумун сагырынга, чараш аажы-чаңга чаңчыктырар.

Уругларның төрөөн дылынга сонуургалын оттурар, назы-хар аайы-биле чогуур билиглер, мергежилдер-биле чепсеглээри, амыдыралчы арга-дуржулганы оюннар дузазы-биле өөредип каары уругнун сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын бүгү талалыг эскерери, деткири болур.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының чугулазы

Тыва - онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар-бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген бурун төөгүлүг чоннун чурту. Тыва чурттуң чону хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, ус-шевер...), делегей чонун кайгадыптар салым-чаяанныг оолдар, кыстарлыг. Бичии кижилерниң төрөөн черинге ынак өзеринге, тыва чоннун амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талалыг таныштырат, өөредир, тыва дылга чугааланып билир кылдыр өөредириниң айтырыгларын программада көдүргөн.

Тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга уругларны өске кижиниң чугаазын дыңнап, чугааның ужур-утказын эскерип өөрениринге чаңчыктырар. Чоннун чаңчылчаан ажил-ижин, ёзулалдарын таныштырары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүге дээрге

тыва дылда сөстөрнiң уткаларын уруглар билбес, сөстөр чидип, утгундурарының айыылы бар. Уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар ада-ие хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан черлери күрүнениң, ада-иениң чагыын күүседир болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары эргежок чугула апарган.

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларны кижизидери болгаш тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга ӨФКС-тиң негелделерин хандырарынче болгаш программаның утка-шынарының кол өзөөн тургузуп турар тыва улусчу педагогиканың уруглар кижизидериниң арга-дуржулгазын нептередиринче утланган.

Кижини бүгү талалыг хевирлеттинер. Хүн бүрүнүн ажил-чорудулгазы уругларның тыва чугаазын сайзырадыры, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, чоннуң ажил-амыдыралы, байырлалдары, ёзу-чаңчылдары-биле таныштылары – кичээнгей төвүнде. Кижизидилге ажилының түннелдери кандыг болурун программаның утка-тургузуунга база назы-харга дүүштүр чоорту нарыыдадып, дес-дараалашкак кииргени-биле уругларның сайзыралының деңнелиниң түннелдери кандыг болурун бердинген программада школага белеткел бөлүүнде турар уругларның сайзыралынга хамаарыштыр киирип турар.

Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг угланыышкыннар

Идепкейлиг чорууру - чараш аажы-чаң. Уругнуң бодунга идепкейни оттурарының аргалары:

1. Чаа чүүлдү туралы-биле кылырынга сонуургалын оттурары, деткиири.
2. Бот-тускайлаң, идепкейжи болуру, түннелди баш бурунгаар даап бодап билири.
3. Чаа чүүл күүседиринге сонуургалды, чаа идеяны боттандырарынга эш-өөрүн кириштирип эвилелдээри.

ӨФКС-ның тодарадып турары уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиириниң сорулгалыг угланыышкыннары:

- уруглар хөй-ниити черлеринге, уруглар садынга культурлуг аажы-чаңның дүрүмнерин өске кижилерниң сагындырыы чокка күүседиринге чаңчыкканы, бот-идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун культурлуг алдынып билиринге көргүзүп турары;
- эш-өөрү, улуг улус-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билири;
- бодунуң бодалын, дилээн, эскергенин тодаргай тайылбырлап турары;
- эт-херекселдерниң, болушкуннарның аттарын шын адап тургаш, дыңнаанын, көргенин, билгенин тодаргай чугаалап билири;
- төрөөн дылының чугаа үннерин шын, тода адап билири;
- тыва чугааны дыңнап өөрениринге белени, ажыглаар сөстөрнiң курлавырын чүвелер аттары, оларның демдектери, болушкуннар болгаш оларның шынарын илереткен сөстөрнi шингээди ап турары;
- янзы-бүрү оюннар үезинде тыва дылга харылзаалыг чугааны эки чорудуп билири;
- шынчы, дыңнангыр, эвилең-ээлдек, кээргээчел сеткилдиг, улугларны хүндүлээр, бичиилерге дуза кадарын билири;
- чурттап турар чериниң дугайын эки билер, ада-иези, төрелдерин таныыр, ада-иезиниң, чоок кижилериниң чүнү кылып турарын билири;
- оюн үезинде долгандыр болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр сонуургалды;

- кады ажылдажылга үезинде бодунга тааржыр кандыг-бир ажылды шилип ап шыдаары;
- чурттап турар чериниң үнүштериниң, дириг амытаннарының дугайында билир, оларга ынак, камгалап, хайгаараарын билири;
- улуг кижилерниң, башкыларының даалгазын бодунуң шаа-биле шынарлыг, кызымаккай күүседип шыдаары;
- арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагып турары;
- кандыг-бир билдинмес чүүлге хамаарыштыр эш-өөрүнге, улуг кижилерге айтырыгларны шын салып билири;
- мага-бодун аваангыр, шыдамык кылдыр дадыктырары.

1.5. Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле бот-тускайлаң сайзыралының шингээдип алыр ужурлуг түңнелдери

4-5 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

- тыва дылдың үннерин тода адап, үннерни ылгап, сөстүң эге үнүн тодарадып билир;
- дыл-домаанга ажыглап турар сөстөрниң утказын билир;
- чугааның байдалына таарыштыр сөстөрни шын, чөптүг ажыглап, янзы-бүрү чүүлдерни деңнеп билир;
- удурланышкак уткалыг сөстөрни аңгылап билир;
- артында, ортузунда, чоогунда, оң, солагай талазында дээн чижектиг чүвелерниң туружун илередип турар сөстөрни билир;
- чүвелерниң шынарын, кылдыныын илереткен сөстөрни чугаазына чөптүг ажыглап билир;
- дыңнаан, көргөн, билген чүүлдеринге хамаарыштыр кыска харылзаалыг чугаа тургузуп билген турар;
- улустун аас чогаалындан кыска хемчээлдиг тоолдар болгаш чечен чогаал сөзүглелдериниң кол утказын дамчыдып билир ужурлуг;
- чурттап турар черинге хамаарышкан сөстөрни билири;
- улуг кижилерден, кижизидикчи башкылардан дыңнааны төрөөн чер, бойдус дугайында медээни билири;
- эш-өөрүнге, чоок кижилеринге сеткил-сагыжын илередип, найыралдыг болурунун, хүндүлээриниң негелделерин сагып билири;
- «аал», «өг», «суур», «хоорай» чергелиг сөстөрниң утказын билир, сюжеттиг чуруктарга хамаарыштыр 4-5, 6-7 домактардан тургустунган харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаары;
- тыва дылда ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адаарына чаңчыгары;
- сюжеттиг оюннар болгаш аас чугаа сайзырадырының өске-даа кичээлдер үезинде, тыва чугааның аянына дүүштүр сөстөрни утказына таарыштыр ажыглап билири;
- чүвелерниң ылгавыр демдээ, болуушкуннарның кылдыныгларын дээш оон даа өске чүүлдерни деңней чугаалап билири;
- өг иштиниң эт-херекселдериниң аттарын, ужур-утказын билири;

- тоолдарга, йөрээлдерге, ёзу-чаңчылдарга дүүштүр сценажыткан оюн көрүзүтүргө киржип, аас чугаазынга тыва сөстөрнү чөптүт ажыглап турары;
- дыңнаан тоолунуң, көргөн шиизиниң кыска утказын тыва дылга чугаалап билири;
- чурттап турар чериниң бойдузунуң онзагайын аас чугаага, уран чурулгага илередип билири;
- төрөөн чериниң дириг амытаннарын чуруктардан тып билири;
- тыва улустуң тоолдарын, национал байырлалдарын, оюннарын билири.

5-6 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

- дорт болгаш доора чугааны ажыглап билир;
- бөдүүн болгаш нарын домактарны чугаазынга ажыглап билир;
- эш-өөрү, улуг улус-биле хостуг чугаалажып билир;
- чурукта чураан чүүл дугайында биче хемчээлдиг харылзаалыг чугааны тургузуп билир;
- үн, сөс, сөс каттыжышкыны, домак деп терминнерни шын адап, чугаазынга ажыглап билир ужурлуг.

6-7 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

- дылдың үннерин шын болгаш тода адап, үннерни ылгап билир ужурлуг;
- чоок болгаш удурланышкак уткалыг сөстөрнү ылгап, оларны чугаазынга ажыглап билир ужурлуг;
- чурукту ажыглап тургаш, улуг эвес хемчээлдиг харылзаалыг чугааны чогаадып билир ужурлуг;
- чүвелерниң туружун, үезин илередип турар сөстөрнү чугаазынга шын ажыглап билир ужурлуг;
- амыдыралчы дуржулгазынга даянып, дыңнаан, көргөн, билген чүүлдеринге хамаарыштыр кыска чугаа тургузуп билир ужурлуг;
- аңгы-аңгы оюн байдалынга дүүштүр чугаага киржип билир болгаш оюннарның адын шын адап, ону шын шилип, канчаар ойнаарын тайылбырлап билир ужурлуг;
- улуг улуска болгаш эштеринге сонуургаан айтырыгларын салып билир;
- болуушкуннарның чылдагааннарын болгаш оларның уржуктарын дилеп- тыварының аргаларын сонуургап турар;
- бойдустуң болуушкуннарынга болгаш кижилерниң ажыл-ижинге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билир;
- хайгаарал база шенелде чорударынга туралыг;
- өскелерниң чедиишкиннерин болгаш аштырышкыннарын деңге үлежип, сагыш човап билир;
- бодунуң сагыш-сеткилин шын илередип, көргүзүп билир, бодунга бүзүрелдиг;
- аас чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодунуң бодалын, күзелдерин шын илередириниң аргаларын ажыглап билир;

- сөстөрде үннерни ылгап шыдаар, угааның нормаларын сагырынга хамаарыштыр уругда эге билиг бар;
- улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билир;
- хөй-ниити черлеринге ооң негелделеринге чагыртып билир;
- бодунуң дугайында, бойдус база ниитилел дугайында эге билиглери бар;
- уруглар чогаалдары-биле таныш;
- янзы-бүрү оюннар ойнап тура, шынныг байдалды азы шынга дүүшкек байдалдарны ылгап билир.

II. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

2.1. Школа назыны четпээн уругларнын чугаа сайзырадылгазы

Ортумак бөлүк (4-5 харлыг уруглар)

Уругларнын чугаазын сайзырадырынын сорулгалары:

- уругларнын аас чугаазын сайзырадырын уламчылаары;
- уругларнын сөс курлавырын байыдары, сөстөрни утказынга дүүштүр шын ажыглаары болгаш дыл-домаанга ажыглалын идепкейжидери:
- чугаа үннерин шын, тода адаарын быжыглаар;
- чугааның грамматиктиг тургузуунга хамаарышкан айтырыгларны өөредирин уламчылаары;
- улуг эвес хемчээлдиг харылзаалыг чугаа тургузарынга, салган айтырыгларга тода, быткыр харыылаарынга өөредирин,

Сөс курлавырын байыдары

Долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус-биле таныштырылга үезинде уругларнын сөс курлавырын байыдары база идепкейжири.

Чугааның байдалыга таарыштыр сөстөрни ажыглап, янзы-бүрү чүүлдерни деңнеп, аңгылап өөредирин. Удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглап өөредирин.

Ортумак бөлүктүн уругларынын чугаазынга чүве аттарын (кижилернин мергежилин адаан сөстөр), демдек аттарын (хевирин, хемчээлин, кылган, бүткен материалын илередир сөстөр), ат оруннарын (арынның, айтылганың, тодаргай, тодаргай эвес д.о.ө), наречиелерни (үениң, кылдыныг аргазының), кылыг сөстөрин (күш-ажылга хамаарышкан сөстөр, шимчээшкин илередир сөстөр) ажыглаарын идепкейжидери.

Чүвелернин туружун (артында, ортузунда, чоогунда, оң, солагай талазында) тодарадып билиринге өөредирин.

Үн культуразынга кижизидери

Тыва дылдың үннерин шын, тода адап өөредирин уламчылаар. Уругларны кичээнгейлигдыннаарынга, чугаа үезинде шын тынарынга өөредирин.

Адалгазы берге сыылааш, шыылааш, сонорлуг үннерни шын, тода адаарын быжыглаары. Уругларның дикциязы-биле ажылдаары, тода, ыткыр харыыладып өөредир, литературлуг адалганың нормалары-биле таныштырары, тодаргай үнден эгелээн сөстөрни ададыры. Сыылааш, шыылааш, сонорлуг үннер кирген слогтарны, сөстөрни, домактарны шын чугаалап өөредир.

Чугааның грамматиктиг тургузуун өөредир

Уругларның чугаазында грамматиктиг частырыгларны эдери. Чүвөлөрнүң шынарын илереткен демдек атгарын, нептеренгей ажыглаттынар кылыг сөстөрүн, наречиелерни чугаага чөптүг ажыглаарын өөредир. Төрөл сөстөрни тургузуп, чугаазыңга аңгы-аңгы чугаа кезээнге хамаарышкан сөстөрни ажыглаарын деткири.

Харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы

Диалог чугаага өөредирин уламчылаары. Аңгы-аңгы байдалдарга дүүштүр диалог чугааны ажыглаарын сайзырадыры. Уругларны хостуг беседа болгаш чугаа чорударыңга (культурлуг чугаага) өөредир. Монолог чугаага өөредир. Дыннаан, көргөн, билген чүүлдеринге хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузуп өөредир. Уругларны ойнаарактарының дугайында чугаалаттырып, чүвөлөрнүң даштыкы хевирин, ниити байдалын сайгарарыңга өөредир.

Тыва улустуң аас чогаалы база чечен чогаал-биле таныжылга

Чогаалга уругларның сонуургалын хайныктырары болгаш номга ынак болурун деткири. Чогаалдың утказыңга хамаарышкан бөдүүн айтырыгларга харыыладып өөредир. Чогаалдың маадырларыңга уругларның боттарының хамаарылгазын илередип, оларның мөзү-шынарыңга хамаарышкан бөдүүн сайгарылгаларны кылырыңга өөредир.

Шүлүктөрнүң утказыңга дүүштүр харылзаалыг чугааны чорудары.

Уругларның чогаадыкчы чоруун сайзырадыш, сюжеттиг чуруктарга харылзаалыг чугаа тургузуп өөредир. Кыска хемчээлдиг тоол болгаш чогаал сөзүглелдериниң кол утказын чугаалаттырып өөредир.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар)

Сөс курлавырын байыдары

Уругларның сөс курлавырын байыдарда, аттыг болгаш сюжеттиг чуруктарны, дидактиктиг оюннарны, хайгааралдарны, экскурсияларны чергелештир ажыглаары көрдүнүп турар. Уругларның угаан-медерелин, логиктиг боданышкынын сайзырадырын уламчылаар. Кичээнгейлиг, тывыңгыр болгаш үр үеде сактып аар чоруун кижизидер.

Долгандыр турар чүүлдерге хамаарыштыр уругларның сонуургалын бедидери болгаш оларның дугайында чугаалаар күзелин оттурары. Тываның болгаш өске-даа чурттарның черлик база азырал дириг амытаннарының, оларның төлүнүң аттарын; чер кырыңга, чер адаанга, сугга, дээрге чоруур хөлге аймааның; кат-чимис, үнүштерниң аттары-биле таныштырарын уламчылаары. База ол ышкаш эштериниң салган айтырыгларыңга харыылаарын кичээнгейлиг дыңнаары; өскелерге билдингир кылдыр өөрүнчүг медээ чугааладып, байыр чедирип, буруузун миннип, аңгы-аңгы байдалдарга дүүштүр чугаа тургузуп өөредир, оларның чугаалажыксаар чоруун деткири дээн чижектиг ажылды организаастаары.

Чугааның үн культуразын кижизидери

Уругларның үн адалгазында четпестерни, оларның тыптыр чылдагааннарын тодарадып, уруг бүрүзү-биле бот-тускайлаң ажылдаары.

Үн адаарында четпестерни эдер ажылдың чадалары. Тодаргай үннү өске үннерден ылгап дыннаарынга мергежилгелерни ажыглаары. Төрээн дылының үннерин шын адаарынга, чугааның үн культуразын сайзырадырынга дидактиктиг материалдарны (дидактиктиг оюннар, дүрген-чугаа, үлегер домактар, тывызыктар, шүлүктөрни) ажыглаары.

Сыылааш (с,з,ц), шыылааш (ш,ж,ч), аяар (л,р,ң,г) үннерни шын, тода адаарынга тускай мергежилгелерни чорудары.

Харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы

Харылзажырының езу-чурумунга, культуразыга өөредери. Чугааның киржикчилерин барымдаалап, монолог болгаш диалог чугаага өөредери. Оюн элементилерин киириштирип, амыдырал-биле холбап, янзы-бүрү чугаа байдалдарын тургузары (башкы биле өөреникчинин, садыгжы биле садып алыкчының, эмчи биле аарыг кижинин аразында).

Чогаалдың утказын башкының соондан эдерти чугааладып өөредери.

Уругларның боттарының ойнаарактарының дугайында база сюжеттиг чуруктарга болгаш оларга чүүлдеш дыннаан чогаалдарынга хамаарыштыр улуг эвес чугаа тургузуп өөредери.

Улуг эвес хемчээлдиг чогаалдарның утказын эдерти чугааладып өөредери.

Эгелеп каан чечен чугааны, тоолду улаштыр чугааладып өөредери.

Чечен чогаал-биле таныжылга

Уруглар садтарынга таныштырар чогаалдарның шилилгези (назы-харын барымдаалаары, психологтуг сайзыралын өөренип көөрү), чогаал сөзүглелдери-биле ажылдаары.

Чогаалдарны уругларның хар-назынынга таарыштыр шилири, номчууру, оларның утказын чугааладып өөредери. Уругларны чогаал сөзүглелдерин шиңгээдип алырынга белеткээри. Ном булуңун организаастаары.

Шүлүк, чечен чугаа сөзүглели-биле ажыл. Улустуң аас чогаалының жанрлары: тоолдар, үлегер домактар, тывызыктар-биле таныштырары.

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Уругларны чүве аттарын хөйүнүң болгаш чаңгыстың санынга шын адап, ажыглап билирин уламчылаар болгаш бөдүүн база нарын домактарны тургузуп билиринге өөредери.

Чаңгыс дазылдыг төрел сөстөрни тургузуп, аңгы-аңгы аргаларны ажыглаары-биле таныштырары (садыг-садыгжы, мал-малчын, эм-эмчи, эмне, эмнелге).

Чечен чугааны, тоолдарны шиижидип ойнап билирин уламчылаар болгаш дорт, доора чугааны ажыглаарынга чаңчыктырар.

Уругларның чугаазында частырыглар-биле ажылды үргүлчү чорудары.

Школага белеткел бөлүүнүн (6-7 харлыг уруглар) чугаазын сайзырадырының сорулгалары:

- белеткел бөлүүнүн уругларын үжүк-бижикке өөредиринче белеткел ажылын чорудар;
- үннерни шын, тода адап, үннүн туружун тодарадып өөредир; слог, үн, үжүк деп терминер-биле таныштырар;
- уругларның сөс курлавырын байыдып, идекпейжидерин уламчылаар: чугаазынга чоок уткалыг болгаш удурланышкак уткалыг сөстерни ажыгладып өөредир (омак-сергек, хөглүг-өөрүшкүлүг; оожум-дүрген, эки-багай);
- чугааның грамматиктиг тургузуун өөредирин уламчылап, үннерни болгаш үжүктү ылгап билиринге база слогтарны шын адаарын быжыглаар. Харылзаалыг сөзүглелдерни тургузуп, ооң утказын чуруктуң дузазы-биле азы бодунуң шиңгээдип алган чүүлүн тода чугаалап билиринге өөредирин уламчылаар болгаш харылзаажырының культуразынга өөредип чаңчыктырар.

Сөс курлавырын байыдары:

Уругларны долгандыр турар бойдус база амыдырал-биле таныштырып тура, ол ышкаш күш-ажыл, оюн үезинде оларның сөс курлавырын байыдып, идекпейжидер, кичээнгейлиг, тывынгыр, билип алган чүүлүн үр үеде сактып алыр чоруун кижизидер.

Долгандыр турар чүүлдерге хамаарыштыр уругларның сонургалын, оларның дугайында чугаалаар күзелин оттуруп быжыглаар.

Чүве аттарын, кылыг сөстерин, оларның демдектерин, хемчээлин илереткен сөстерни чугааның байдалынга дүүштүр быжыглаар ажылды уламчылаар. Удурланышкак болгаш чоок уткалыг сөстерни уругларның чугаазынга ажыгладып, быжыглаар. Чугааның байдалынга хамаарыштыр сөстерни шын ажыглап, янзы-бүрү чүүлдерни деңнеп, аңгылап, удурланыштырып, дөмейлеп билир кылдыр өөредир.

Чугааның үн культуразын кижизидери

Белеткел бөлүүнүн уругларын төрөөн дылының үннерин шын, тода, ыткыр адап өөретпишаан, чугааның үн культуразын сайзырадыры-биле дидактиктиг материалдарны, оюннарны, дүрген-чугааларны, шүлүктөрни, тывызыкгарны ажыглаар.

Адаары берге сыылааш «с,з,ц», шыылааш «ш,ж,щ,ч» база аяр «л,р» деп үннерни шын, тода адаарынга тускай мергежилгелерни ажыглап, өөрөнгөн үнүнүн сөстеринге туружун тодарадып, ону слогтарга, сөстерге, домактарга шын адаарын быжыглаар.

Харылзаалыг чугаа

Уругларны харылзаажырының культуразынга өөредир. Чугааның киржикчилерин барымдаалап, монолог болгаш диалог чугаага өөредир. Оюннарга кириштирип, янзы-бүрү чугаа байдалдарын тургузары. Чечен чогаалдың утказын башкының дузазы-биле эдерти чугаалап өөредир. Улуг эвес хемчээлдиг чогаалдарның утказын эдерти чугааладып өөредир. Сюжеттиг чуруктуң дузазы-биле чугаа тургузары. Башкының эгелеп каан чечен чугаазын, тоолун улаштыр чугаалап өөредир, ол ышкаш чугааны ооң болуп турган черин (аалга, аргага, хоорайга, кудумчуга), үезин айтып тургаш (чайын, күзүн, кыжын, чазын, эртен, дүьште, кежээ) тургузары.

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Уругларны бодалдарын шын илередип, домактарны шын тургузуп билир кылдыр өөредир болгаш сөстерни утказынга дүүштүр ажыглап, аңгы-аңгы домактар тургузарынга, тоожуушкун, чурумал база угаап боданышкынның элементилери кирген сөзүглелдер тургузарынга дидактиктиг оюннар болгаш көргүзүг материалдарын ажыглаар.

Чечен чугааны, тоолдарны шиижидип ойнаарыңга өөретпишаан, дорт, доора чугааны ажыглап билир кылдыр өөредир.

Чечен чогаал-биле таныжылга

Уругларга таныштырар чогаалдарның шилилгезин кылып, чогаал сөзүглелдери-биле ажылдаар хевирлерин тодарадыры. Уругларны чогаалдың сөзүглелдерин шингээди алырыңга белеткээри. Ном булуңун организаастаары.

Улустуң аас чогаалының жанрлары: тывызыктар, тоолдар, үлегер домактар, дүрген чугаалар, оюн үдээн чугаалар болгаш чечен чогаал сөзүглелдери: шүлүк, кыскажак чечен чугаалар-биле ажыл.

2.2 Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга чүгле «Чугаа сайзырадыры» деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш уруглар садыңга өөредилге кижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар.

Ынчангаш уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга үстүнде беш угланышкыннарның өзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажыл-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Уругнуң кижизиттингениниң, сайзыралының деннелин тодарадыр бир кол демдээ чугаа, домак болганда, уруглар садыңга уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга «Чугаа сайзырадыр» угланышкындан аңгыда, өске арткан дөрт угланышкын-биле холбаалыг чорудары чугула.

Билигни шингээдириң сайзырадыры

«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүде бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Назы-хар аайы-биле уруглар чоннуң ажыл-агыйы, октаргай, делегей, бойдус-биле оюннар таварыштыр билип ап, шингээди эгелээр.

Тыва улустуң ажыл-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болуушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарыңга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шингээдириңге сонуургал уругларның сагынгырын, тывызыын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрээн чериниң чечек-чимизин, оът-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажыл-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин культуразы-биле таныжыры – хөй янзы билигни чыып, шингээди алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажыл-чорудулгазы. Чаа билигни шингээди.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харынга дүүштүр чоорту чорудар ажыл болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң медээ-коммуникативтиг аргаларын ажыглап тургаш өөредип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Чаа билигни шингээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры-биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

Чугаа сайзырадылгазы

«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле харылзаа тудуп өөренириниң болгаш культурулуг аажы-чаңны хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген болурунга уругларны кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азы номчуп бергени чүүлдерин сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арганы уругларга бээр. Хөй чүве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле байыдып чорууру уругларның угаан- медреселиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзеринге салдарлыг.

Төрээн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-бүлезинге ынак болурун, «Тываның үндезин чурттакчызы мен» деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланыышкыны болур. Үндезин төрээн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң культуразын билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүң хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өтүнүп, чечен- мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас»

Хөй-ниити черинге сагыыр нормалар, дүрүмнөр уругларны, бир дугаарында, ниитилелге бодун шын алдынарын, кижилер-биле харылзажып билир кылдыр өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, кижилер-биле чугаалажып тура, бүгү чүве өй-чижектиг дээрзин уругларга билиндирип, тыва улустуң хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери болур. «Авай», «ачай», «угбай», «акый», «дуңмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Бичии бөлүктүң уруглары бодунга, эш-өөрүнге эки хамаарылгалыг болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунун эге дүрүмнерин, нормаларын билип эгелээр. Улуг улустуң сөзү, негелдези уругнун чурумунун хевирлеттинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шингээдип сайзыраарыга дузалыг база сеткил-сагыштын чугула талаларын хевирлээр болганда, тыва улусчу кижизидилгениң байлак дуржулгазынга даянган оюннар херек кырында амыдыралчы чижектерге боттандырат.

Ортумак бөлүктүң уруглары бичии бөлүккө шингээдип алган харылзажылганың ёзу-дүрүмнерин ыяк шингээди, оларны сагыыр, улуг кижилерге, бичии дунмаларыга хамаарышкан көргүзүлгелерге киржир, уруглар садынга эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандырат.

Улуг бөлүктүң болгаш школа кирер бөлүктүң уруглары хөй-ниити черлеринге сагыыр нормалар болгаш дүрүмгө чагыртып, бодунун аажы-чаңын, дыл-домаан боду хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг, сагыш-

човангыр болурун болгаш бодунуң кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунуң сонуургалын тып билир, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түңнээринге кижизиттинер.

Долгандыр кижилерниң сөс-домаан дыннаары, чагыг-сүмезин күүседире, оларны хүндүлээри - кижизиг шынарның, биче сеткилдиг, дыңнангыр болурунуң херечизи болур.

Хөй-ниити черинге чурум сагыырының нормаларына болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва улустуң чаагай чаңчылдары улуг улустуң дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көгүткенин, ыяттырганын билип, уруглар чажындан-на кижизиттинген турарын программада чугулалап турар.

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар»

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал (художественно-эстетическое развитие) - уругнуң салым-чаяанын эскерип, деткири, сайзырадыры. Уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлери: чурулга, танцы-сам, ыры-хөгжүм, шиилер дузазы-биле уругларны чараш аажы-чаңга, мөзү-бүдүшке хевирлээр.

Уругларның аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң уран чүүлүнге даянып, ооң янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланыышкында кол черни ээлеп турар. Чараш чүүлдү эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырынга, чараш аажы-чаңга кижизидеринге национал культураның бүгү хевирлери кижизидикчи салдарлыг: аас чогаалы, хөгжүм, ыры, сам болгаш хол-биле кылып ажылдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларның чарашты эскерип, уран чүүлдүң хевирлерин сонуургаар, боттарының шаа-биле чогаадыкчы ажылдарны күүседип, чогаадып, бодунуң холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар углаар.

Уран чүүлдүң бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштырар, оларның сонуургалын оттурар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шингээдип ап турары сөс курлавырының утказын медереп билиринге чедир ыры-хөгжүмнүң салдары, аас чогаалының сүүзүннүү, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажыл-амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунуң дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелерниң бурун уран чүүлү - өпей ырыдан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазынга ажыглап өөренири эстетиктиг кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажыл-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдерниң ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажылдарга сонуургалын бедидер.

Күш-дамыр сайзырадыры

«Турза – узун, тутса - мөге»

«Күш-дамыр сайзырадыры» уругнуң кадык-шыырак өзериңиң таарымчалыг байдалдарын тургузуп берип, кадык өзериңге чүнү сагыырын, кандыг дүрүмнер барын оюннар болгаш көргүзүлгү кичээлдер дузазы-биле тайылбырлап таныштырар. Тыва чоннуң уругларның күш-дамырын сайзырадырынга оюннары чүгле кадык-шыырак болурунга таарымчалыг эвес, угаан-бодал хевирлээринге салдары улуг.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып быжыглаарындан аңгыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр. «Матпаадыр» деп номнуң ужур-утказы уругларны сайзырадырынга эргежок чугула үндезин боор.

Тыныш органнарын сайзырадырынга «Узун тыныш», кичээнгейлиг, кашпагай, шыырак болурунга «Үш мөөрей» деп оюннар уругларга солун боордан аңгыда, кадык болурунга кончуг ажыктыг. Ынчангаш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзериңге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредири, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, эстетиктиг кижизидилгелер-биле сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүзүнүң оюннарын өөренип тура, уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байыыр.

2.3. Програмада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланышкыннар

2.3.1. Билигниң шингээдириң сайзырадыры

«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазыңга дүүштүр ниити медээден херек чүүлдү тып, ылгап, шинчилеп тыварын сайзырадыр, чоннуң аас чогаалыңга, амыдыралының дуржулгазыңга даянып, тыва чугаага өөредир, чаа билигни дыңнап, өттүнүп, боданып шингээдириңиң аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү-бүдүш тодарадырыңга, болуушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннуң дыл-домаа, тывызыктар кайгамчык улуг салдарлыг. Угаан- медедел сайзырадырыңга, чүвени сактып алырыңга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг. («Бир деп чүл?», «Чадыр өг»...)

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглерни ап, сактып алыр.

Кадыкка, амы-тынга онза айыылдыг чүвелерни ылгап билиринге өөренип турар. Оюн «Артык херекселдер» (уруглар ниити чүвелерден айыылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

Ортумак бөлүк (4-5 харлыг уруглар)

«Мээң чурттап турар черим»

Чуруктарны көрүп ора, бодунуң чурттап турар чери-биле деңнээри. Дөмей болган чүүлдерин тыва дылга тодарадып айтыры, таныштырып чугаалаары.

Бодунуң болгаш өске төрелдериниң фамилиязын, адын тодарадыры. Оларның чурттап турар черин адаары.

Сюжет-рольдуг оюннар. «Сайзанак».

Чурттап турар чериниң дугайында сөс катгыжышкыннарын тургузары.

«Чайлаг», «Күзег», «Кыштаг», «Чазаг» деп билиглерни сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тодарадыры.

Тыва чогаалчыларның чогаалдарын дыңнап, ооң иштинден дааш, шимээн илереткен сөстөрни тывары.

Дыңнаан тоолундан эки маадырларны илередип тывар, маадырның аажы-чаңының эки талаларын тайылбырлаары.

Мергежилдерге хамаарышкан оюн. (Чижээ: «Малчын» деп оюнну ойнаар. Саанчы, чылгычы кижилерге херек эт-херекселдерни бөлүктеп чыыр.)

Оюннар үезинде Тыва, төрөөн чер дугайында чуруктар чурууру, пластилинден сюжеттиг панорама кылыры.

«Тыва аал» деп темага панорама кылыры. Тус-тус кажааже малдарны тускайлап киирери.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)

Төрөөн Тывам — байлак чуртум

«Тываның төвү - Кызыл» деп темага чурук чуруур. Кызыл хоорайда онзагай черлер барын чуруктарга даянып чугаалаар.

Дыңнаан тоолундан, чечен чогаалдан тыва улустуң ажыл-ижинге хамааржыр үзүндүлөр барын тодарадыр.

Тываның картазындан чурттап турар черин (хоорайын, суурун) айтыр.

Кызыл хоорайда тураскаалдар-биле таныжар, таныыр черлерин тайылбырлап шыдаар. Каа-Хем, Бии-Хем катгышкаш, Енисей болган деп шингээдир. Каа-Хемниң, Бии-Хемниң үнген баштарында чүү деп суурлар барын өөренир.

Чурттап турар черинде, кырган ада-иезиниң, төрелдериниң чурттап турар черин айтыр. Ында кандыг хемнер, даглар барын тывар. Улуг улустан айтырып алгаш, эштеринге чугаалап бээр.

Кижизидикчи башкының негелдези езугаар саазындан, картондан хевирлер кылып, оларның тыва улустуң эдилелдериниң кайызынга дөмей болурун эштеринге тыптырары.

Кажыктар-биле оюннар ойнаары. Аът чарыжынга хамаарышкан сөстөрни сактып алыры.

Дыңнаан тыва аас чогаалының хевирлеринден, чогаалдардан төрөөн чериниң дугайында чечен чугааларны, шүлүктөрни улуг улустуң дузазы-биле тывар, башкызынга, эш- өөрүнге таныштырып чугаалап бээр.

Ада-иезинден, улуг кижилерден айтырып тургаш, Тывада ховар аң-мең, үнүштер дугайында чуруур, ооң дугайында эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннун чурттаар оран-савазының дугайында, оларның онзагайын чугаалаар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)

«Төрээн черим делгемнери»

Чурттап турар чериниң аайы-биле аржааннарны, хөлдерни, улуг хемнерни, дагларны адаар, эш-өөрүнге чугаалап бээр.

Тываның төвү Кызылда культура болгаш спорт адырынга хамаарышкан черлерни ада- иезиниң, башкызының, чуруктарның дузазы-биле тывары, өг-бүлезинге, эштеринге таныштырары.

Тываның сүлдө демдээнде чүнү киригенин, ыдык тугунуң өң-чүзүнүн тодарадыр, оларның дугайында эштери, башкызы-биле чугаа кылыр.

Тываның ыдык ырын дыңнаар, шээжилеп алыр.

Тываның кожууннарының аттарын өөренип алыр, картадан тып өөренир.

Тыва Республиканың Чазааның даргазы кым дээрзин ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тываның Россияда билдингир кижилериниң дугайында ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның байырлалдарын, оларның онзагайларын чугаалап билир. Агаар-бойдустун болуушкуннарының, мал, аң-мең куштарның онзагайларын ада- иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр, эштеринге чугаалап бээр.

Россияда чурттап чоруур чоннарның тоолдарын, чогаалдарын башкызы-биле өөренир.

2.3.2. Чугаа сайзырадылгасы

«Чечек черде, чечен менде»

Сорулгазы: назы-харынга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзыраңгай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразынга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустун тоолдарында («Үш чүүл эртемниг оол», «Уран-Дойду», «Чыраа-Кулун»...) илереткенин билиндирер.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөрөдирин назы-харының онзагайын барымдаалап, ылаңгыя уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шингээдир. Уругну чугаазынга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

Оюн «Аалга». Аалдың турар черин сюжеттиг чуруктардан тодарадып адаар (даг эдээ, шынаа, оргулааш). «Аалга» деп сюжеттиг чурукка кыска домактар тургузуп, харылзаалыг чугаа кылыр. «Аал», «Өг» деп темаларга хамаарыштыр сөс каттыжыышкыны, кыска домактар тургузар. Өг иштиниң дериг-херекселдерин адаар, хевирин тодарадып өөренир (ожук борбак, сыртык шөйбек...).

«Сайзанак» деп оюнга рольдап киржир (аалчыны уткууру, аяк-шай сунары, удур-дедир менди солчуру...).

Чурттап турар чериниң дугайында таныштырылгалыг монолог чугааны күүседип шыдаар (Мээн чурттап турар черим - хоорай. Хоорайның ады - Кызыл. Кызыл чараш. Ол хем кыдыында турар...).

Чурттап турар черинде онзагай төөгүлүг аттарны сактып алыр.

Тыва эт-херекселдер, дериг-херекселдер, мал-маган аттарын катаптаар, аас чугаазынга хереглээр. Сөстөрде үннерни шын адаарынче угланган оюннарны ойнаар, үлегер домактар утказын чугаалап өөренир, тывызыктар тып өөренир.

Тыва тоолдарны рольдап ойнаары.

Сөстөрниң чоок, удур утказын тывар оюннарны ойнаар, удур чогаадыр оюн, кандыг-бир темага бөлүктөп, маргылдаалыг оюннарга киржири.

Сюжеттиг азы чаңгыс темага пластилин-биле чүвөлөр туткаш, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузар.

Оюн «Экскурсовод».

Төрөөн чер дугайында солун, кыска чечен чугаа тургузар.

Хүндүлөл ёзулалдарның сөстөрүн сактып ап, хүн бүрүде ажыглаар.

Төрөөн чер, Тыва дугайында шүлүктөрни доктаадыр, чечен чугааларны башкыларындан, ада-иезинден дыңнааш, эдerti чугаалаар.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)

Төрелдери-биле, чоннуң ажыл-ижи, ёзу-чаңчылдары-биле таныжылга уламчылаар. Кырган-авазының, кырган-ачазының чурттап чораан черлерин билер, ада-иезин дамчыштыр таныжар, чоок сеткип өөренир.

Тываның бойдус байлааның дугайында медээни сонуургаар, башкыларындан, ада-иезинден айтырып өөренир. Чуруктардан казымал байлактарның чижектерин тып, оларны сактып ап, чугаазынга ажыглап өөренир. Аттарын шын адаар.

Оюн «Геолог», «Аян-чорук», «Угаанныгбайлар».

«Ак-Довуракта даг-дүгү бар», «Чадаанада хөмүр-даш бар», «Шагаан-Арыгда цемент бар» дээн чижектиг тайылбырлыг оюннарга киржир.

«Кым болур мен?». Мергежилдер сөстөрүн өөренир.

Оюн «Аалга». Тыва улустуң ажыл-ижинден алыр байлактар дугайында сюжеттиг чуруктардан азы рольдап ойнап тура, харылзаалыг чугаа тургузуп өөренир. Сюжеттиг оюннар «Дүк салыры», «Кидис кылыры», «Инек саалдазы», «Быштак кылыры».

Төрөөн чер дугайында чечен чугааларны, тоолдарны дыңнап, эдerti чугаалаар.

Тываның аржааннары-биле таныжар. Өгбелерниң аржааннарга эмненип, канчаар дыштанырының ужур-утказын ада-иезинден, кижизидикчи башкыларындан дыңнап, билип алыр. Аржаанга өг-бүлези-биле дыштынып турганын эштеринге, чугаалап бээр. Башкының дилээ-биле азы негелдези-биле тайылбырлыг оюннарга киржир.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)

Оюн «Мээн чуртум», «Мээн кожаларым», «Төрелдерим» (чурттунуң адын, хоорайын, суурун, адресин билер...)

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазынга ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан езу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнаар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрээн черинге, төрөл чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржип турар.

Тывызыктарны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонуургап, боду чогаадып шенээр.

Көргөн, билген, дыңнаан медээзин делгереңгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүге ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазынга ажыглап турар. «Төрээн черим» делгемнери деп темага чугаа кылырынга ада-иениң, башкының дузазы-биле белеткенип, кайы-бир угланыышкынга хамаарыштыр тайылбырлаг чугаа кылып шыдаар: «Тываның даглары», «Авамның чуртунда даглар», «Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш».

Кижиниң төрээн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустуң дузазын көрүп медереп билип эгелээр.

Өгнүң эр, херээжен элериниң тус-тузунда хүлээлгелерин, ажил-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир.

Төрээн чер, ажил-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрни дыңнаар, сактып ап, эдерти чугаалаар, доктаадыр.

Тываның картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактар-биле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алыр, эдерти чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тываның билдингир кижилериниң (чогаалчылар, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын, эртемденнер,) дугайында танып, адап өөренир, улуг улустан медээ чыыры, эштеринге чугаалап бээри.

Төрээн чуртунга, ажил-агыйынга, ёзу-чаңчылдарынга хамаарышкан улуг улустуң чагыг-сүмезин, өөредиин сактып аар, билип алганын чугаалап өөренир.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир. Россияның девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас»

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодун алдынып билир база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырынга чаңчыктырары, чараш мөзү-бүдүшке уругну кижизидери, бот хуузунуң сайзыралынче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредири.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыктар)

Чүвөлөр, болуушкуннар болгаш бодун долгандыр турар байдалдарга дүүштүр медээлер дугайында башкызы, ада-иези, эш-өөрү-биле сайгаржып чугаалажып билир. Черлер, болуушкуннар аттары, кылдыныг илереткен чаа сөстөр-биле уругнуң сөс курлавыры байып турар. Оюн «Кудумчуга» (хайгааралын чугаалаар), оюн-эскериг «Арга иштинде кымыскаяк өө», оюн-шилилге «Тайгада каттар» (адаар, өңүн тодарадыр).

Чурттап турар чериниң, ооң онзагайының дугайында улуг улустан дыңнап билир, сактып аар. «Хоорай-кода, суур-суму, аал-өг» дээн чергелиг сөстөр-биле таныжып, аас чугаазынга ажыглап, чуруктарга, оюннарга хамаарыштыр домактарны, харылзаалыг чугааны кылып шыдаар. Оюн «Суурумнуң кудумчулары».

Кызыл хоорай дугайында медээни сонуургал-биле дыңнап, өскелерге чугаалап берип турар.

Бодунуң чурттап турар девискээриниң дугайында медээни улуг улустуң, кижизидикчи башкының айтып бергени-биле таныштырып билир. Даглар, хемнер, хөлдер аттары-биле таныжар, чугаазынга шын ажыглап турар. Оюн «Тываның хоорайлары», «Чурттап турар черимде кудумчулар аттары», «Шын адаар» (башкы чүве адын айтырар азы чуруктан көргүзөргө уруглар шын адаар).

Чүвөлөрниң кезектериниң аттарын, өңүн, шынарын, чүдөн кылдынганын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни тайылбырлап, сөс курлавырын байыдып турар. Оюн «Дедир чугаа» (антонимнер адаттырар), оюн «Дүрген адаар».

Чугаазынга чүве аттарын, ооң чоок уткалыг сөстөрүн (синонимнерин) билип, тып, ажыглап турар. Сөс курлавырында онзагай демдек аттары, кылыг сөстөри, наречие, эвилелдерни кириштирип билир.

Ниити, хуу аттарны ылгап билир. Тыва дылда үннерниң онзагайын билир, шын адаарынга чаңчыгып турар. Чугаа үннерин шын адап билир. Дыңнаан медээнин, тоолун, чечен чугаазын аянныг чугаалаарын өөренир.

Тыва чугаа аянын билир, аңаа дүүштүр домактарны тургузуп турар (сөглөкчиниң домактың соонга турары...). Оюн «Дериг-херексел» (аалга хамаарышкан, хоорайга хамаарышкан).

Чүвөлөр, дириг амытаннар (азырал, черлик) аттарын билир чугаа тургузарынга шын ажыглап шыдаар.

Чер-чурт дугайында улустуң аас чогаалында (тоолчургу чугааларда) кыска медээлерни билир, бодунуң билип алганының шаа-биле эдerti чугаалап турар.

Тыва чогаалчыларның чер-чурт дугайында бижээн чогалдарын дыңнап танышкан. Уругларга бижиттинген тыва номнар-биле таныжып ап турар, билир.

Тема аайы-биле тывызык тургускан оюннар уругларның аас чугаазын байыдар. Уруглар бо үезинде кончуг сонуургак, ада-иезинге, башкыларынга хөй-ле айтырыгларны салып, харызын ыяап манаар. Ол хөйнү биликсээр. Таптыг, билдингир, чижектер кирип тайылбыр бээри, уругнуң бот-башкарнып өөрениринге салдарлыг.

Улуг улустуң (ада-иениң, башкының) талазындан айтырыгга харыы бербес, бужурганыр байдалдар чаш кижини хаалчак, бодунга бүзүрөвес, дидим эвес, кортук болу бээринге чедирип болур.

Уругларга чурттап турар чериниң онзагайын таныштырып, башкы кичээлдерни тыва улустуң амыдырал-чуртталгазы, ёзу-чаңчылдары-биле таныштырарын уламчылаар.

Тайылбырда чижек кылдыр аас-биле ойнаар оюннарның чижээн кирип турар, херек кырында ажыглаар оюннарның хевирлери хөй, башкының шилилгезинден хамааржыр.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)

Кижизидикчи башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаалыг чепсектер (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Чоок кижилеринге хамаарыштыр хүндүлел аттарын билир, оларның дугайында кыска чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва дугайында билии делгемчип, Тываның картазындан кожуннарны көргүзүп шыдаар. Тывада кандыг байлактар барын чуруктар көрүп, башкының беседазы болгаш экскурсиялар үезинде таныжар, сактып алыр.

Тыва улустуң ажыл-ижин билир, чуруктар дузазы-биле улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаптар. Тыва улустуң ажыл-амыдыралынга, төрөөн черинге, ёзу-чаңчылдарынга тураскааткан чогаалдарга, тоолдарга, йөрөөлдерге дүүштүр сценажыткан оюн-көргүзүглерге киржип, дыл-домаан сайзырадып турар.

Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлезин, ада-иезин, дөргүл-төрели деп билиишкинни угаап-медереп турар.

Тыва чугааның аянынга дүүштүр (сөстөрни адаарының онзагайы (сөс эгезинге чүве аттарын дүлейзимээр үн-биле илередири: д-[т], б-[п]); сөстөрдө ударение сөөлгү слогта дээрзин билип ап турар, нарын сөстөрни шын адаары, домактарны тургузарының онзагайы) чугааланырын билип турар.

Бердинген темага (чурукка хамаарыштыр, дыңнаан чогаалынга дүүштүр) монолог чугааны тургузуп турар.

Диалог, хөй кижини аразында чугаага киржип турар, бодунуң билиин, медээзин дамчыдып турар. Дес-дараалаштыр чыскаап каан сюжеттиг чуруктарга таарыштыр улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп турар.

Бодунуң көргөнин, дыңнаанын, хайгаарылын тыва дылга чедимчелиг чугаалап турар.

Тыва чечен чогаалга сонургалдыг, тоолдардан үзүндүнү чедингир, уран (деңнелгелерлиг, эпитеттерлиг), аянныг чугаалаарынга ынак.

Рольдап ойнаарынга сундулуг.

Тыва улустуң төрөөн чер дугайында үлегер домактары, ырылары, тывызыклары-биле таныш, күүседип турар.

Оюннар дузазы-биле уруглар аас чугаазын сайзырадыр, тыва шүлүктөрни, орус болгаш өске чоннарның тыва дылда очулдуруп каан чогаалдарын сонургап дыңнаар, эдerti чугаалаар.

Номчаан чогаалдарын эдerti чугаалап, сактып алганы-биле чуруктар чуруп, чурукта чүнү көргүскенин боду тайылбырлап өөренир. Бодунуң болгаш өскелерниң кылдыныынга хамаарылгазын илередип шыдаар.

Сөс курлавыры байып, домактарны, харылзаалыг чугааны делгеренгей кылып турар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)

«Төрээн черим делгемнери»

Башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаа чепсектериниң (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазыңга ажыглап, тыва дылыңга дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Уругнуң сонuurгалы улгадып, Тываның картазындан кожууннарны тып, ук кожууннарның онзагайын, мал-маганын, аржаан сугларын, хөлдөрүн танып турар кылдыр өөренир. Тыва дугайында кино-чуруктар дузазы-биле төрээн чериниң бойдузунуң онзагайын билир.

Тываның чамдык (бодунуң чурттап турар девискээринде) аржааннарын билир (аржааннарга кирериниң чурумун, ёзу-чаңчылдарны билир, эш-өөрүңге чугаалап турар...).

Алгыш-йөрээлдерни шээжи-биле билир.

Өг-бүле, дөргүл-төрөл, төрээн чер дугайында медээлерни билир, харылзаалыг чугааны (шингээткен темазыңга дүүштүр) тургузуп шыдаар.

Россия улуг чурт дээрзин медресеп билир, ооң иштинде Тыва хөй национал чоннуг, хөгжүп турар республика дээрзин билир.

Төрээн чер дугайында харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаар («Мээң кырган-авам чурту»..., «Малчыннарның ажылы», «Тывада азырал малдар», «Малдың ажык-дузазы»...).

Аас чугаа культуразын сагып турар. Бодунуң бодалын логиктиг шын илередип турар. Төрээн чер, өгбелерниң ажыл-ижиниң, бойдус дугайында медээни тургузуп шыдаар.

Тоолдарны, тоолчургу чугааларны эдерти чугаалап билир. Өөрөнгөн үлегер домактарның утказын дамчыдып шыдаар. Тывызыкты ыдып билир.

Бердинген слогтардан сөстөрни, сөстөрдөн домактарны тургузуп турар.

Чечен чогаалга ынак, чогаалчылар аттарын билир.

2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар»

Сорулгазы: тыва улустуң уран чүүлүндө (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрээн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөрөдир, уругларда бар салым-чаяанны сайзырадыр, тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазыңга даянып, чараш мөзү-бүдүшке кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. «Өпей ыры», «Кадарчының ыры», «Аңчының ыры», «Аян-чорукчунуң ыры», «Мал-маган дугайында ырылар» дээш о.ө.

Чон ырыларны ажыл-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, «Дүк дою», «Тараа дою», «Тарак дою» болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чорааны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннун хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар.
Уруглар ырыларын билири. «Анайларым», «Хүннээрек көжүп кел!», «Чочагай» дээш оон-даа оске.
Оюннар: «Чайлагга концерт», «Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөренили».

***Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнге чедир
(2-7 харлыглар)***

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглер, дүрген чугааларны күүседир.

Башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хепкереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-боттарынга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрээн чериниң бойдузун хумагалаар дугайында оюннар ойнаары, йөрээлдер чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөренири, эш-өөрүнүң мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрээл, алганыг кирген тоолдарын дыңнаары, эдерти чугаалаары. Йөрээлдерни доктаадып алыры.

Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржип, бодунуң билириниң шаа-биле ыры, кожамыктарны күүседип, үлегер домактың утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байырлалдарның көргүзүүн оюн хевиринге эртирери.

Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседири.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерже экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүнге хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар (тыва улустуң национал байырлалдарынга дүүштүр): «Үүле бүтсүн, чорук чогузун!», «Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы», «Аалга киртен кижини аяк эриин ызырар», «Сатышты ыры-биле ажыдар», «Хөөмейим кагбас-ла мен», «Дыңгылдайлап ойнап берээл».

2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры

«Турза-узун, тутса - мөге»

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эрес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунуң күш- шыдалын быжыктыраарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазы-биле ойнаары. Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрни шын адаары, сөс каттыжышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнге чедир (2-7 харлыгларга)

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). «Чылгычылар», «Алдын орду», «Алагатай», «Чыдыг кодан».

Оюн «Чарыш». Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры). Оюннар: «Аът чарыштыраары», «Бодал ажары»...

Оюн «Хүреш» (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры). Мөгелер өттүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, бутгаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыыр ужурларын, күүседир кылдыныгларын, хүрештиң бөдүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн «Шыдыраа» (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, «Мерзе», «терге», «ноян», «теве» болгаш оон-даа өске билиишкиннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланыкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. ««Буга шыдыраа».

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап өөренири. Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры.

Оюн «Ча адары». Ча адып ойнаарыга сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири.

Ажыглаан литература

1. Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. - М., 2000
2. *Афонькина Ю.А.* Психологическая диагностика к обучению детей 5-7 лет. Электронный ресурс: rn.vk.com/topis-940694_30504905
3. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010.
4. От рождения до школы. Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования (пилотный вариант) / под ред. Н.Е.Вераксы, Т.С.Комаровой, М.А.Васильевой. - М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. - 352 с.
5. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» / под.ред. Л.А. Парамоновой. - М.: ТЦ Сфера, 2013 г.
6. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Мозаика» / авт.сост. В.Ю.Белькович, Н.В. Гребенкина, И.А. Кильдышева. - МС.: ООО «Русское слово - учебник», 2014. - 464.
7. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Развитие тувинской народной педагогики - Кызыл, 2016. - 224 с.
8. Тевек А.К. Чеди назын. - Кызыл: Республика типографиязы, 2003. - 60 а.
9. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне стандартын бадылаарының дугайында (17.10.2013 ч., п. 1155).
10. Уруглар садтарынга өөредилге болгаш кижизидилге программазы. - Кызыл, 1986.
11. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (от 29 декабря 2012 года №273-ФЗ, п.1.9).
12. ФГОСДОУ.

Электронные ресурсы:

1. rn.vk.com/topis-940694_30504905 Афонькина Ю.А. Психологическая диагностика готовности к обучению детей 5-7 лет.
2. ds_borz_2.borz.zabedu.ru/ Основы
3. [nsportai.ru/...](http://nsportai.ru/) 2014/11/0.